

سناریوهای محتمل بر آینده مناسبات دیپلماسی با کشورهای همسایه در زمینه آب

معصومه زهیری^۱، امیر هوشنگ میرکوشش*^۲، سعید کامیابی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲

چکیده: آب به عنوان ارزشمندترین عامل حیات بوده از این رو، کمبود منابع آبی، نقش مهمی در تشدید تنش های موجود و ایجاد چالشها و بحرانهای جدید بین ملتها و حکومتها دارد. رقابت برای منابع آب مشکلاتی را موجب خواهد شد. امروزه بسیاری از کشورها با معضل کم آبی مواجه بوده و در آستانه تنش آبی قرار دارند، وضعیتی که دارای عواقب سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در سطوح ملی، منطقه ای و بین المللی می باشد. بنابراین ضروری است ضمن یک تحقیق میان رشته ای، پیوند علم سیاست و علم هیدروپلیتیک در موضوع اختلاف های حاکم بر رودهای مرزی ایران به راهکارهای برون رفت از اختلافات مرتبط با همسایگان شمال شرق پرداخته شود. در تحقیق مورد نظر با روش تحقیق و تحقیق حاضر با توجه به هدف آن توسعه ای - کاربردی است. در این پژوهش در راستای استراتژی استقرایی - قیاسی از دو روش کیفی و کمی استفاده به عمل آمده است و بر پایه تعیین سناریو های احتمالی، به تبیین اهمیت موضوع دیپلماسی در زمینه آب بخصوص با دو کشور همسایه پرداخته خواهد شد.

واژگان اصلی: دیپلماسی، افغانستان، ترکمنستان، رودخانه مرزی، سناریو ها.

^۱ دانشجوی دکترای علوم سیاسی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران.

masoumeh.zahiri43@gmail.com

^۲ استادیار گروه علوم سیاسی، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول).

amkooshesh@gmail.com

^۳ دانشیار گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران.

s.kamyabi@semnaniau.ac.ir

مقدمه

ایران از جمله کشورهایی است که در حوضه‌های مشترک بین‌المللی و همچنین در منطقه خشک و پرتنش خاورمیانه قرار گرفته است. ایران دارای شش حوزه آبریز اصلی است که همه آنها با بحران کم‌آبی مواجه هستند. بحران آب، نزدیک دو دهه است که تبدیل به مسئله‌ای مهم برای مردم و سیاست‌مداران کشورمان شده است؛ لذا در راستای صیانت از منابع آبی زیرزمینی، ضرورت مدیریت یکپارچه منابع آب کشور به جای نگاه استانی و منطقه‌ای و توجه کافی به موضوع آب در آمایش سرزمین امری مسلم تلقی می‌شود. با این حال باید توجه داشت مباحث «هیدرو پلتیک» و تنظیم روابط با همسایگان نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است. (پاک نژاد، ۱۳۹۰، ص ۲۶).

توجه به دیپلماسی آب از آن جهت حائز اهمیت است که ایران در طی سال‌های اخیر و سالی که گذشت از سویی شاهد بیشترین کاهش بارندگی بوده و با بحران آب روبه‌رو است و بر سر مدیریت منابع آب مشترک خود با کشورهای همسایه همواره اختلاف داشته است. بنابراین جایگاه دیپلماسی آب در سیاست خارجی ایران در قبال همسایگانش با توجه به مرزهای طولانی ایران با همسایگانش و مشترک بودن در حوضه‌های آبریز فرامرزی فرات-دجله با عراق و ترکیه، کورا - ارس با ترکیه، ارمنستان و جمهوری آذربایجان، اترک با ترکمنستان، قره قوم با ترکمنستان و افغانستان، پترگان - خوف با افغانستان، هامون هیرمند با افغانستان و پاکستان و هامون‌مشکیل و رابچ - باهوکالت با پاکستان، آشکار می‌شود (حکمت آرا، ۱۳۹۷، ص ۳۷). دیپلماسی آب دانشی چندوجهی است که با هدف بهبود ثبات سیاسی جوامع، امنیت منطقه‌ای، رشد اقتصادی و در نهایت دستیابی به توسعه پایدار، به مطالعه ابعاد سیاسی، اجتماعی و زیست‌محیطی مسئله آب می‌پردازد. (اعظمی، ۲۰۱۸، ص ۷۹).

دیپلماسی آب منجر به ایجاد ثبات سیاسی خواهد شد. در صورت شرایط پایدار سیاسی و یک رویه همگرایی منطقه‌ای می‌توان با انتقال دانش فنی، تجربی و مهندسی در حوزه آب و مدیریت منابع آب، در جهت توسعه پایدار در منطقه حرکت کرده و بسترهای نزدیکی دولت‌ها و ملت‌ها را فراهم آورد؛ اما در سرزمین ایران از قدرت دیپلماسی آب برای تامین امنیت آبی کشور استفاده مطلوبی بعمل نمی‌آید. دیپلماسی آب در کشور دچار نقصان بوده یعنی هم دیپلماسی عمومی و داخلی آب و مدیریت اجتماعی آن و هم دیپلماسی خارجی آب و مدیریت سیاسی آن دچار ضعف‌های اساسی

است. (عراقچی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۹).

افزایش توانایی ارزیابی و دستیابی به سوالات بسیار مهم در ارتباط با انتخاب‌های سیاسی و گزینه‌های اجرایی در میان گزینه‌های توسعه یا همان ظرفیت‌سازی در زمینه دیپلماسی آب، امری مهم در تصمیم‌گیری‌های کلان و ارتباطات بین‌المللی است. ایجاد ظرفیت در کشورها برای شکل‌گیری روابط و سپس سازمان‌دهی آنان از اهمیت بالایی برخوردار است (عراقچی، ۱۳۹۵). به لحاظ بین‌المللی نیز دیپلماسی آب نقش قابل توجهی در بهینه‌سازی روابط دو کشور در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و حفظ و گسترش آن دارد. آب معمولاً به عنوان یک کالای راهبردی، دارای ارزشی اقتصادی و سیاسی در نظر گرفته می‌شود و بازیگران مختلف منطقه‌ای، با هدف تامین امنیت و رفاه شهروندان به این موضوع نگاهی درازمدت و حیاتی دارند. دیپلماسی فعال آب محور با تکیه بر نظریه بازهای همکارانه، می‌کوشد با تکیه بر سوابق، نیازمندی‌ها، میزان مصرف و موجودی منابع آبی، برای همکاری‌های اصیل و ماندگار و دور از تنش و درگیری زمینه‌های همکاری مناسبی را مهیا کند. سازوکارهای قانونی، مبتنی بر تاریخ و آشنا به جغرافیا، سنتی، عام المنفعه و مبتنی بر سیاست برد - برد، راه را برای اجرای چنین سیاستی هموار می‌سازد. (قریشی، ۱۳۹۸، ۲۶۴).

بر اساس یافته‌های حاصل از پژوهش مبنی بر روش تحقیق انجام شده شامل مهمترین سیاست‌های راهبردی موثر بر مناسبات دیپلماسی آب ایران عبارتند از: مناسبات سیاسی (جایگاه افغانستان و ترکمنستان در اهداف سیاست خارجی ایران، برگزاری نشست‌های سیاسی میان رهبران دو کشور، جایگاه ترکمنستان در اهداف سیاست خارجی ایران، توافق‌نامه‌های حقبه ایران از رودخانه‌های مرزی، عملکرد نهادهای منطقه‌ای و بین‌المللی در موضوع منابع آبهای فرامرزی، اعتماد) نظام سیاستگذاری (نقش و دیدگاه نخبگان سیاسی، وجود قوانین الزام‌آور، طرح‌های توسعه آبی، اعتماد، توجه جدی به مسئله آب در برنامه‌های توسعه، دیدگاه نخبگان سیاسی).

امنیت ملی (امنیت منابع آبی، موقعیت ژئوپلیتیک ایران، نقش قدرت جهانی در مناسبات دیپلماسی آب، نفوذ کشورها در تهیه قوانین مربوط به آب، تعارض منافع راهبردی دو کشور، قدرت ملی، موقعیت جغرافیایی بالادستی کشورها، ویژگی‌های جغرافیایی ایران).

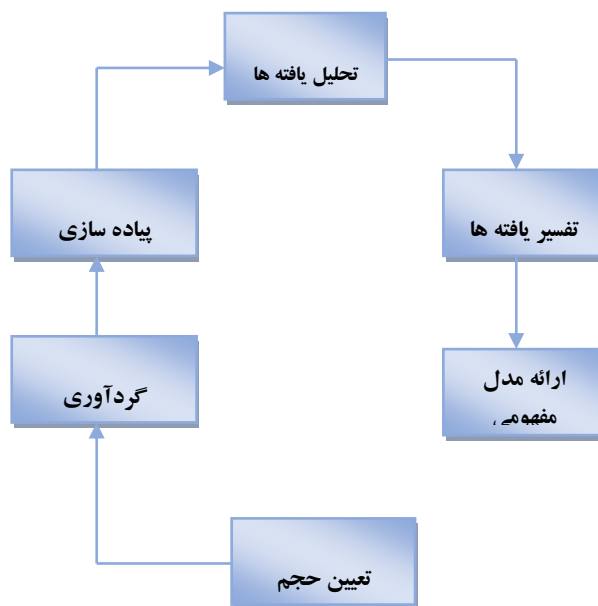
دیپلماسی اقتصادی (امنیت انرژی، ایجاد اشتغال، برنامه‌های توسعه اقتصادی، وابستگی متقابل اقتصادی، امنیت غذایی، تولید ثروت در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی).

روش تحقیق

روش تحقیق، چارچوب عملیات یا اقدامات جستجوگرایانه برای تحقق هدف پژوهش، برای آزمودن فرضیه یا پاسخ دادن به سؤالهای تحقیق را فراهم می‌آورد (متقی، ۱۳۹۸، ۴۴) یا به عبارتی پرسش‌های پژوهش این امکان را فراهم می‌آورد که استراتژی‌ها و روش‌های پژوهش را با اطمینان انتخاب کنیم. تحقیق حاضر با توجه به هدف آن توسعه‌ای - کاربردی است. در این پژوهش در راستای استراتژی استقرایی - قیاسی از دو روش کیفی و کمی استفاده به عمل آمده است. بدین معنی که در پژوهش حاضر، در چهارچوب پارادایم پراگماتیسم، از روش ترکیبی (کمی - کیفی) استفاده شده است. استفاده ترکیبی از روش‌های کیفی و کمی، درک بهتری از مسائل و پدیده‌های پیچیده تحقیقاتی فراهم می‌کند. پژوهش‌های ترکیبی، پژوهش‌هایی هستند که با استفاده از ترکیب دو مجموعه روش‌های کمی و کیفی به انجام می‌رسند.

- بخش کمی پژوهش

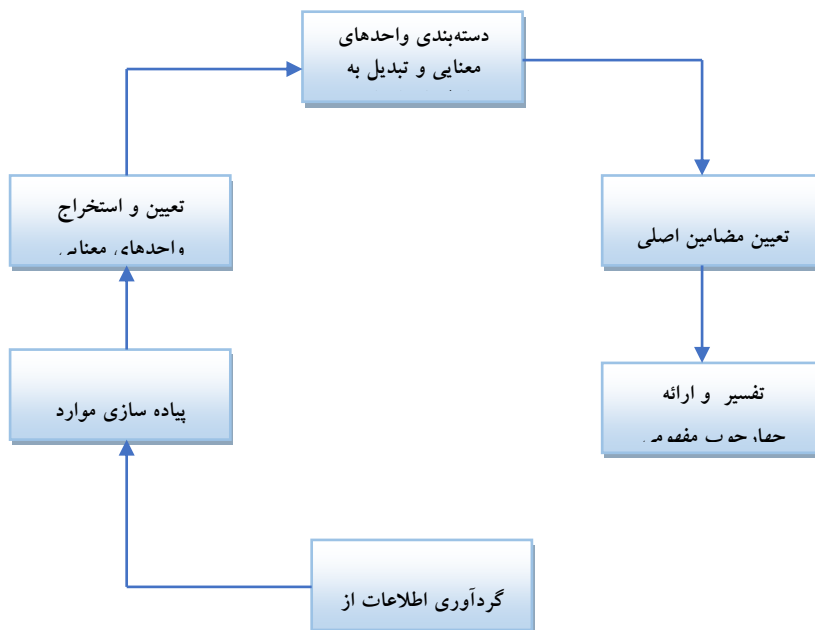
روش پژوهش حاضر در بخش کمی، به لحاظ دستیابی به حقایق و داده‌پردازی با تکیه بر رویکرد قیاسی از نوع توصیفی - پیمایشی است که برای بررسی ویژگی‌های یک جامعه آماری بکار می‌رود.

شکل ۱- فرآیند اجرای بخش کمی پژوهش

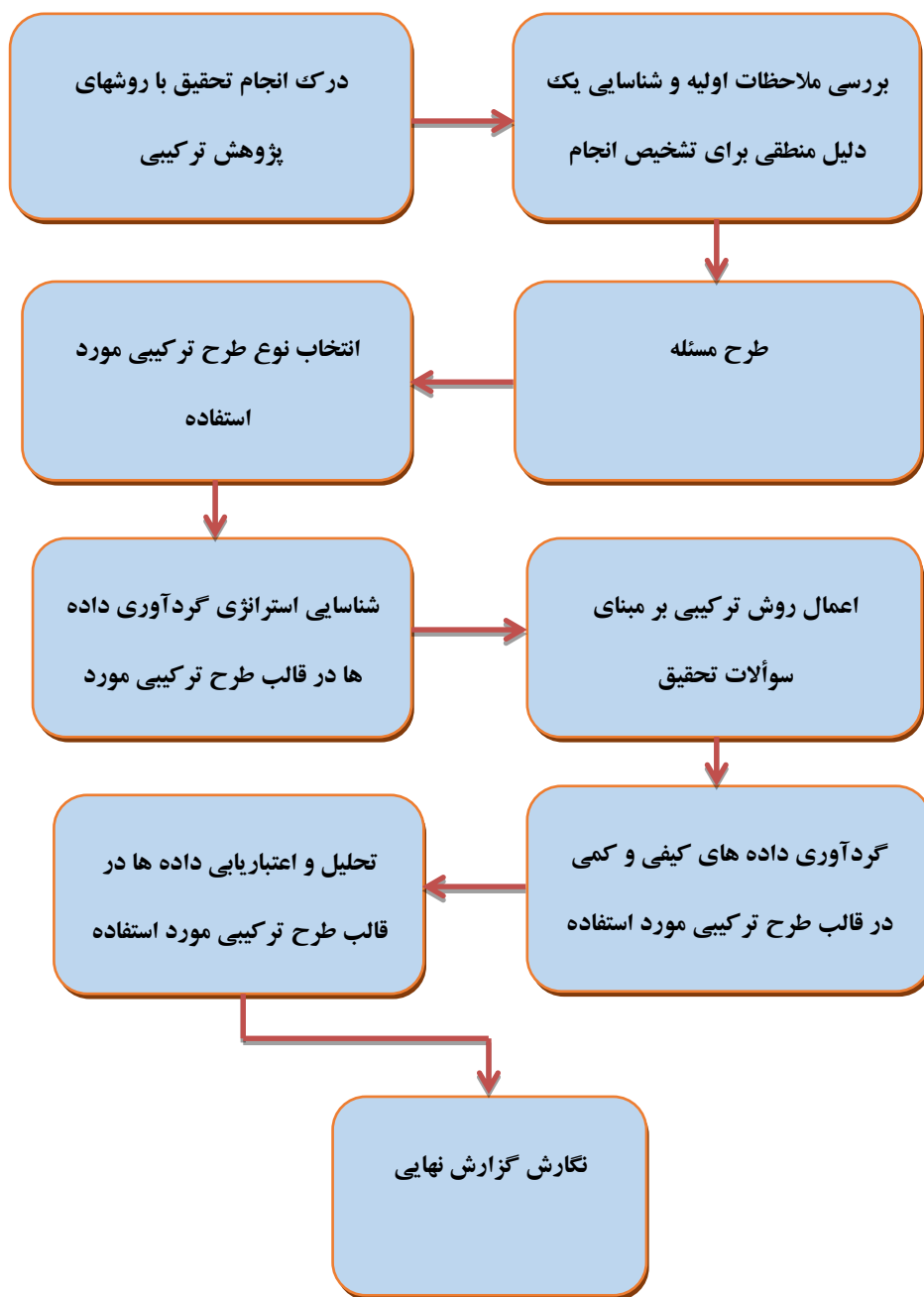
- بخش کیفی پژوهش

در بخش کیفی پژوهش از روش مطالعه موردی با استفاده از فن مصاحبه عمیق برای انجام عملیات تحقیق استفاده شده است. این روش به سوژه‌های تحت مطالعه به منظور به دست آوردن دیدی عمیق درباره مسئله پژوهش، امکان صحبت داده و همه واقعیات را از منظر آنان منعکس می‌سازد.

شکل ۲- فرآیند اجرای بخش کیفی پژوهش

با توجه به روش پژوهش ترکیبی، روش تحقیق در دو بخش کیفی و کمی در قالب شکل شماره ۳ نشان داده شده است.

شکل ۳- مراحل اجرای تحقیق حاضر با روش پژوهش ترکیبی

یافته ها :

- مناسبات دیپلماسی آب ایران و کشورهای افغانستان و ترکمنستان

بر پایه مطالعات انجام شده، متغیرها و شاخص‌های اولیه تأثیرگذار در مناسبات دیپلماسی آب ایران و ترکمنستان و افغانستان تحت عنوان سه دسته متغیر به شرح زیر طبقه‌بندی شده است:

جغرافیایی - ژئوپلیتیکی:

امنیت ملی، امنیت منابع آبی، موقعیت جغرافیای بالادستی، موقعیت ژئوپلیتیکی ایران، تعارض منافع راهبردی دو کشور، نقش قدرت‌های جهانی در مناسبات هیدروپلیتیک، نفوذ کشورها در تهیه قوانین مربوط به آب، رقابت گذرگاهی انتقال انرژی، ضعف شاخص‌های قدرت ملی افغانستان و ترکمنستان، مناسبات قدرت، ضعف سیاست‌های هیدروپلیتیکی ایران، تأثیر بحران آب منطقه‌ای ایران بر امنیت ملی، مقابله با اهداف ایدئولوژی ایران، تغییرات اقلیمی (اسلامی، ۱۳۹۸) و (بای، ۱۳۸۴، ص ۹۸).

اقتصادی - فنی:

ضعف‌های فناوری‌های استفاده از آب، وابستگی متقابل اقتصادی، امنیت انرژی، برنامه توسعه اقتصادی افغانستان و ترکمنستان، امنیت غذایی، ایجاد اشتغال، آب آشامیدنی

سیاسی - اجتماعی:

نقش نخبگان سیاسی، جایگاه افغانستان و ترکمنستان در سیاست خارجی ایران، سیاست‌های محلی آب در افغانستان و ترکمنستان، توافق‌نامه حقایق ایران از آب مرزی، عملکرد نهادهای منطقه‌ای و بین‌المللی نسبت به منابع آب‌های فرامرزی، نبود قوانین الزام‌آور بین‌المللی برای آب‌های فرامرزی، اختلاف طولانی مدت با خصوص آب هیرمند، بی‌اعتمادی ایران به افغانستان، استفاده از آب برای تأثیرگذاری بر ایران، مهاجرین افغانستان، طرح‌های توسعه آبی، کشت خشخاش و تولید تریاک.

- وضعیت کلی سیستم

آنچه از وضعیت صفحه پراکندگی متغیرهای تأثیرگذار بر دیپلماسی آب در سیاست خارجی ایران می‌توان فهمید، وضعیت ناپایداری بسیار شدید سیستم است. وضعیت ناپایداری سیستم بیشتر تحت تأثیر متغیرهای دوجبهی (متغیرهای ریسک و هدف) هستند. متغیرهای مذکور در حوزه شمال شرق صفحه پراکنده شده‌اند و از عدم قطعیت بسیار بالایی برخوردار هستند. (پیشگامی فرد، ۱۳۹۹، ص ۴۱۷) ذکر این نکته لازم است که قضاوت نهایی در این خصوص منوط به بررسی توأمان تحلیل اثرات مستقیم و غیرمستقیم می‌باشد. نکته مهم در تحلیل اثرات متقاطع امکان قضاوت در خصوص سایر مؤلفه‌ها و معیارهای مطرح شده است. به بیان دیگر اگر هدف، صرفاً طبقه‌بندی و اولویت‌بندی مؤلفه‌های مؤثر بر دیپلماسی آب در سیاست خارجی ایران بود، روش‌های بسیار ساده‌تری برای این مهم وجود داشت. حال آنکه سایر روش‌ها امکان طبقه‌بندی و بیان ویژگی سایر مؤلفه‌ها را ندارند. در مجموع متغیرها دارای دو نوع تأثیر مستقیم و تأثیر غیرمستقیم هستند که به ترتیب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول ۱- نیروهای پیشران و شاخص‌های کلیدی

عوامل کلیدی تأثیرگذار مستقیم	عوامل کلیدی تأثیرگذار غیرمستقیم
امنیت	امنیت
منابع آبی	منابع آبی
ژئوپلیتیک	ژئومورفولوژی
اقتصادی	ژئوپلیتیک
توسعه	توسعه
ژئومورفولوژی	اقتصادی
امنیت غذایی	امنیت غذایی
نخبگان	نخبگان
امنیت انرژی	امنیت انرژی
سیاست خارجی	سیاست خارجی
نفوذ	نفوذ
بحران	آب آشامیدنی

اشتغال	اشتغال
بحران	آب آشامیدنی
قدرت	قدرت

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۰

شاخص‌های راهبردی، شاخص‌هایی هستند که هم قابل دستکاری و کنترل باشند و هم بر پویایی و تغییر سیستم تاثیرگذار باشند. شاخص‌های کلیدی و راهبردی عبارتند از:

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت ملی

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای حفاظت از منابع آبی

موقعیت ژئوپلیتیک ایران برای دسترسی افغانستان و ترکمنستان به آبهای آزاد

اجرای برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی افغانستان و ترکمنستان

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت غذایی

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت انرژی

وابستگی متقابل اقتصادی دو کشور

ضعف قدرت ملی افغانستان و ترکمنستان. (محمودی، ۱۳۹۸، ص ۳۷) و (متقی، ۱۳۹۸، ص ۴۴)

- پایداری و ناپایداری سیستم

چگونگی پراکنش شاخص‌ها در محور تاثیرگذاری - تاثیرپذیری، بیانگر میزان پایداری و ناپایداری سیستم است. آنچه از چگونگی پراکنش شاخص‌ها در محورهای تاثیرگذاری و تاثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم قابل مشاهده است، سیستم مورد مطالعه ناپایدار است و پراکنش متغیرها عمدتاً حوزه شمال شرقی و قطر حوزه شمال شرقی صورت گرفته است.

- شناسایی شاخص‌های راهبردی

شاخص‌هایی که در راستای پویایی بخشی به سیستم هم قابل دستکاری و هم قابل کنترل باشند، شاخص‌های راهبردی به شمار می‌روند. شاخص‌های قرار گرفته در ناحیه سوم شبکه مختصات به دلیل تاثیرگذاری و تاثیرپذیری خیلی کم در سیستم، به عنوان متغیر راهبردی محسوب نمی‌شوند. شاخص‌های ناحیه چهارم نیز به دلیل وابستگی به سایر شاخص‌ها خاصیت راهبردی نداشته و در اغلب موارد نتیجه سایر شاخص‌ها به حساب می‌آیند؛ شاخص‌هایی ناحیه اول به دلیل قابل کنترل بودن و تاثیرگذاری قابل قبول در سیستم، جزء شاخص‌های راهبردی قرار می‌گیرند. به عبارت دیگر

هر چه از انتهای ناحیه سوم به سمت انتهای ناحیه اول نزدیکتر پیش می‌رویم بر اهمیت شاخص‌ها افزوده می‌شود. بر این اساس شاخص‌های راهبردی عبارتند از:

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای آب آشامیدنی

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت غذایی

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت منابع آبی

اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت ملی ایران

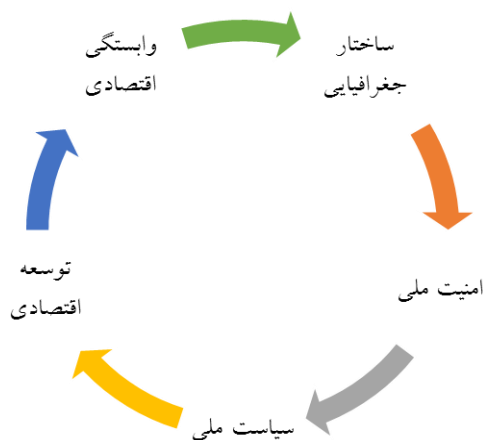
جایگاه افغانستان و ترکمنستان در سیاست خارجی ایران

وابستگی متقابل اقتصادی دو کشور.

جدول ۲- نیروهای پیشران کلیدی تأثیرگذار در اهمیت راهبردی دیپلماسی آب برای ایران، افغانستان و ترکمنستان

ایران	افغانستان و ترکمنستان
اهمیت رودخانه‌های مرزی برای آب آشامیدنی	اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت ملی
اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت غذایی	اهمیت رودخانه‌های مرزی برای حفاظت از منابع آبی
اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت منابع آبی	موقعیت ژئوپلیتیک ایران برای دسترسی افغانستان و ترکمنستان به آبهای آزاد
اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت ملی ایران	اجرای برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی افغانستان و ترکمنستان
جایگاه افغانستان و ترکمنستان در سیاست خارجی ایران	اهمیت رودخانه‌های مرزی برای امنیت غذایی

وابستگی متقابل اقتصادی	اهمیت رودخانه های مرزی برای امنیت انرژی
_____	وابستگی متقابل اقتصادی
	ضعف قدرت ملی افغانستان و ترکمنستان

شکل ۴ - شکل گیری منطق سناریو با پنج شاخص

عوامل مورد اشاره در شکل شماره ۴ عواملی هستند که بر روند همکاری، تنش و مناقشه بین کشورهای حوضه آبریز رودخانه های مرزی تاثیرگذار هستند. با توجه به پنج پیشران شناسایی شده، حالت های ممکن (بحرانی) برای مجموع حالات همه عوامل در قالب پیشران ها و نگهدارنده پیشران های مختلف تعیین شدند که عبارت اند از:

- سناریوهای محتمل بر آینده مناسبات دیپلماسی ایران، افغانستان و ترکمنستان بر اساس

پیشران های استراتژیک

بر اساس عدم قطعیت های انتخابی و محورهای اصلی سناریو، چهار سناریو می توان متصور نمود که عبارت اند از:

سناریوی اول: مدیریت یکپارچه و جامع نگر منابع آبی

سناریوی مدیریت یکپارچه منابع آبی به عنوان سناریوی سازگار قلمداد شده است. در این سناریو با

توجه به سازگاری، توجه به موقعیت ژئوپلیتیک ایران، ارتقای جایگاه افغانستان و ترکمنستان در سیاست خارجی ایران، همکاری با توجه به بحران آب، اهمیت برای امنیت ملی ایران، افغانستان و ترکمنستان، توجه به حقایق ایران توسط افغانستان و ترکمنستان توسط ایران و همچنین در کنار این عوامل، امنیت منابع آبی، غذایی و اقتصادی و بی‌توجهی به استفاده از آب در مناسبت قدرت مورد توجه خواهند بود. در این سناریو پیش‌بینی می‌شود:

دولت ایران، افغانستان و ترکمنستان برای دسترسی و بهره‌برداری بیشتر از آب رودخانه‌های مرزی آنها را به عنوان یک نگرانی امنیتی تعریف می‌کنند تا بتوانند آن را عملیاتی کنند. در این راستا دو کشور ایران و افغانستان، ایران و ترکمنستان با توجه به بحران آب و مدیریت بهتر رودخانه‌های مرزی از وابستگی اقتصادی متقابل سودمند استفاده خواهند کرد. چرا که امنیت و ثبات نیازمند وجود رشد و رفاه اقتصادی است. از این رو دولت‌ها تقویت دیپلماسی اقتصادی و گسترش روابط اقتصادی را در برنامه‌های اقتصادی قرار خواهند داد. (ارشدی، ۱۳۹۴، ص ۱۵۶).

افغانستان با درک تاثیرگذاری اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی در حوزه آب رودخانه‌های مرزی بر میزان دسترسی ایران به آب، تلاش خواهد کرد طبق اصول استفاده معقول و منصفانه، به حقایق ایران از رودخانه‌های مرزی همانند هریرود، هیرمند توجه کند. ترکمنستان نیز درک تاثیرگذاری اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی در حوزه آب رودخانه‌های مرزی همانند اترک بر میزان دسترسی به آب تلاش خواهد کرد تا طبق اصول استفاده معقول از رودخانه‌های مرزی که از ایران سرچشمه می‌گیرد، استفاده کند.

ترکمنستان به عنوان کشوری محاط در خشکی، نه تنها خود اسیر بزرگترین تنگنای پایدار جغرافیایی است، بلکه شکل طولانی این سرزمین، مرزی طولانی با ایران ایجاد کرده است. از این رو بهترین مسیر برای این کشور جهت دستیابی به آبهای آزاد، مسیر ایران است و می‌تواند روابط بسیار عالی با کشور ایران برقرار کند. (پیشگاهی فرد، ۱۳۹۹، ص ۳۹۱).

سناریوی دوم: پایش یکسویه منابع در برابر راهبرد تعامل و همگرایی

سناریوی پایش یکسویه منابع در برابر راهبرد تعامل و همگرایی به عنوان راهبرد بینابین قلمداد می‌شود. این سناریو بر اساس سازگاری درونی نتیجه اهمیت برای امنیت ملی ایران، افغانستان و ترکمنستان، همکاری بدون توجه به بحران آب، توجه به موقعیت ژئوپلیتیک ایران، استفاده از آب در مناسبت قدرت، ارتقای جایگاه افغانستان و ترکمنستان در سیاست خارجی ایران و بی‌توجهی به

حقابه ایران توسط افغانستان است. در این الگو پیش بینی می‌شود:

ایران، افغانستان و ترکمنستان برای دسترسی و بهره‌برداری بیشتر از آب رودهای مرزی و فرامرزی، آنها را به عنوان یک نگرانی امنیت ملی تعریف خواهند کرد تا بتوانند اهداف خود را عملیاتی کنند. سه کشور (ایران، افغانستان و ایران، ترکمنستان) فارغ از تنش‌های بحران آب، همکاری مشترک اقتصادی با یکدیگر را برای ایجاد اعتماد پایدار و دستیابی به سود بیشتر پیگیری خواهند کرد. می‌توان گفت که دیپلماسی اقتصادی را تقویت می‌کند.

ایران و افغانستان، ایران و ترکمنستان تلاش خواهند کرد از مزایایی ژئوپلیتیکی یکدیگر برای دستیابی به منابع بیشتر بهره ببرند.

ایران تلاش خواهد کرد برای دسترسی به بازارهای اقتصادی افغانستان و ترکمنستان خود را در اولویت سیاسی خارجی‌اش قرار خواهد داد.

ترکمنستان نیز کشوری کم آب و دارای اقلیم بیابانی که صد درصد منابع آبی آن از کشورهای همسایه تامین شده و رودخانه مرزی اترک دومین منبع تامین آب شیرین آن است. بر این اساس ترکمنستان در برنامه توسعه اقتصادی خود تلاش خواهد کرد روابط اقتصادی خود را در حوزه رود اترک جهت بهره‌برداری بیشتر از اترک با ایران افزایش دهد. این امر به جایگاه هیدروپلیتیک را در روابط و مناسبات سیاسی دو جانبه ارتقاء خواهد داد. همچنین از دیگر عواملی که ترکمنستان سعی خواهد کرد تا روابط اقتصادی خود را با ایران گسترش دهد، دسترسی به آب پایدار و مطمئن است.

افغانستان پایش و مدیریت آبهای فرامرزی را به عنوان ابزاری برای از بین بردن نبود تقارن قدرت به همسایگان در دستور کار خود قرار خواهد داد در مقابل حقابه ثابت از جریان آب، امتیازاتی مانند موافقت نامه های حمل و نقل سفارشی، دسترسی به بندرگاه و موضوع پناهندگان مورد توجه قرار گیرد.

در ایران سناریو موقعیت ژئوپلیتیکی ایران برای ترکمنستان که کشوری محصور در خشکی از اهمیت خاصی برخوردار است.

در این سناریو مشارکت‌کنندگان عوامل ژئوپلیتیک، جایگاه افغانستان در اهداف سیاست خارجی ایران و برنامه های توسعه‌ای افغانستان و ترکمنستان را ضعیف ارزیابی کردند. به طوری که هر گونه تداخل پیش بینی نشده در این سناریو ممکن است آن را بی‌ثبات کند. (چیت ساز، ۱۳۸۶، ص ۳۷) و (قریشی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۲).

سناریوی سوم: مهار و پایش منابع آبی

محقق شدن سناریوی مهار و پایش منابع آبی نتیجه استفاده از آب در مناسبات قدرت، بی توجهی به حقایق ایران توسط افغانستان، بی توجهی به حقایق ترکمنستان توسط ایران، بی توجهی ایران به افغانستان و ترکمنستان در سیاست خارجی، قطع همکاری‌های اقتصادی، بی توجهی به موقعیت ژئوپلیتیک ایران، اهمیت هریرود و هیرمند بیشتر برای امنیت ملی ایران و اهمیت اترک برای امنیت ملی ترکمنستان می‌باشد. بر پایه این سناریو با توجه به تاکید افغانستان برای استفاده از آب به عنوان ابزاری برای بهبود مناسبات قدرت در برابر ایران و بی توجهی به حقایق ایران، همچنین با توجه به بی اعتمادی ایران به افغانستان سبب خواهد شد ایران با استفاده از ابزارهای سیاست خارجی خود از جمله قطع همکاری اقتصادی ایران و افغانستان و ایجاد محدودیت در دسترسی به آبهای آزاد تلاش خواهد کرد تا افغانها در فضای ذهنی مناسب تصمیم‌گیری کنند (این یافته یا مطالعه کاپویانی و صدرانیا، ۱۳۹۹ قرابت معنایی دارد).

در این الگو اهمیت هریرود و هیرمند بیشتر برای امنیت ملی ایران ضعیف است. از این رو بر اساس اظهارات مشارکت‌کنندگان تداخل غیرمنتظره می‌تواند سناریوی مذکور را بی‌ثبات کند. افغانستان نسبت به ایران در حوضه‌های آبریز مشترک هریرود و هیرمند در موقعیت بالادست قرار دارد و می‌تواند با استفاده از راهبرد مهار و پایش منابع آب، از آن به عنوان ابزاری برای جبران نبود تقارن قدرت موجود استفاده کند. همچنین همین مسئله را ایران می‌تواند نسبت به ترکمنستان داشته باشد. همچنین در این سناریو، افغانستان پایش منابع آبی را تنها را دستیابی به توسعه و حفاظت از منابع آبی می‌داند (کاپویانی‌راد و صدرانیا، ۱۳۹۹، ص ۱۸۵).

سناریوی چهارم: تنش و منازعه

سناریوی تنش و منازعه در نتیجه عوامل بی توجهی به حقایق ایران توسط افغانستان، بی توجهی به حقایق ترکمنستان توسط ایران، استفاده از آب در مناسبات قدرت، بی توجهی ایران به افغانستان و ترکمنستان در سیاست خارجی ایران، بی توجهی به موقعیت ژئوپلیتیک ایران، قطع همکاری اقتصادی، اهمیت رودخانه‌های مرزی همچون هیرمند و هریرود برای امنیت ملی افغانستان و اهمیت اترک برای امنیت ملی ایران شکل خواهد گرفت. بر پایه سناریو تنش و منازعه راهبرد ملی ایران و افغانستان، ایران و ترکمنستان در حوزه سیاست خارجی نسبت به یکدیگر بسیار متفاوت است و هر

کدام از کشورها تلاش خواهند کرد تا از فرصت های ژئوپلیتیکی و هیدروپلیتیکی که در اختیار دارند، اهداف خود را اجرایی کنند. در نتیجه مناسبات بین کشورها به سمت تنش حرکت خواهد کرد. به طور مثال بر پایه این سناریو حضور گسترده دو دولت ایالات متحده آمریکا و رژیم صهیونیستی به ویژه در بعد نظامی و امنیتی، می تواند در آینده روابط ایران و ترکمنستان را تحت تاثیر قرار داده و منجر به استفاده از آب در مناسبات قدرت و قطع همکاری اقتصادی ایران با ترکمنستان خواهد شد. بنابراین، در آینده آبهای وارده از ایران و واپایش های احتمالی بر روی آنها، می تواند یکی از منابع تنش و مشاجره بین دو کشور ایران و ترکمنستان شود (این یافته با مطالعه مختاری و زهدی، ۱۳۹۲؛ کاویانی راد و صدرانیا، ۱۳۹۹ و پاک نژاد و عزتی، ۱۳۹۰).

- روایی سناریوها

به منظور تعیین روایی سناریوها از مشارکت کنندگان خواسته شد تا روایی سناریوهای تدوین شده را مورد بررسی قرار دهند و سناریوی مناسب را مشخص کنند. مشارکت کنندگان در ارزیابی خود از سناریوها با تکیه بر معیارهای باورپذیری، تغییر محتوا، سازگاری درونی و چالش برانگیز چنین اظهار داشته اند:

امنیت آبی بخش مهمی از امنیت ملی کشور است و همچنین آب ارتباط مستقیمی با امنیت غذایی و اقتصادی کشور داشته و آب نقش مهمی در تغییر سیاستها و اقتصاد دارد. چرا که بخش آب نمیتواند بدون در نظر گرفتن دیگر بخشهای توسعه ای نظیر انرژی، غذا و دیگر منابع محیط زیستی خود تحلیل یا مدیریت شود. در این راستا، سناریوی مدیریت یکپارچه و جامعه نگر منابع آبی در حوضه ها و رودخانه های مشترک بین المللی به عنوان سناریوی مطلوب با سازگار بالا، اهمیت بیشتری دارد. این سناریو می تواند تنش های منطقه را به مشارکت برای توسعه تبدیل کند. بنابراین سناریوی مذکور با تکیه بر نظریه بازی ها از نوع بازی همکارانه مبتنی بر سیاست برد - برد و همچنین توجه به رویکرد همبست آب - غذا و انرژی برای حل مناقشات و چالشهای آبی رودخانه های مرزی کشور می تواند از مهمترین راهبردهای دیپلماسی آب محسوب گردد. بر اساس اظهارات مشارکت کنندگان سه سناریوی دیگر با سازگاری ضعیف مبتنی بر بازی غیر همکارانه نه تنها تنش های مرتبط با منابع آبهای مرزی در قلمروهای مورد مطالعه حل نخواهد کرد بلکه سبب تشدید آن نیز خواهند شد. (ریعی، ۱۳۹۶، ص ۱۴۸)

پیشران های اصلی (استراتژیک) در فرآیند طراحی و تدوین سناریوهای دیپلماسی آب ایران مشخص

شده است. افزون بر این، پیشران‌های مذکور دارای ۱۲ حالات محتمل (آینده‌های بدیل) بوده است. بر اساس نتایج حاصل از تحلیل متوازن اثرات متقابل پیشران‌ها و آینده‌های بدیل بر سایر پیشرانها، تعداد ۴ سناریو حاصل گردید که ۳ سناریو با سازگاری ضعیف و ۱ سناریو با سازگار بالا مشخص شدند. در این بین بر اساس معیارهای ارزیابی سناریوها (باورپذیری، تغییر محتوا، سازگاری درونی و چالش‌برانگیزی)، چهار سناریو با سازگاری قوی امکان وقوع بیشتری داشته است.

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های حاصل از تحلیل مسیر، سیاستهای راهبردی شناسایی شده به طور مستقیم بر مناسبات دیپلماسی آب و روابط هر دو کشور تاثیر مستقیم دارد. در ادامه شاخص‌های اولیه مناسبات دیپلماسی آب ایران، افغانستان و ترکمنستان بر پایه تحلیل کیفی و مطالعات اسنادی شناسایی شده و در نهایت سناریوهای محتمل بر آینده مناسبات دیپلماسی آب در قالب چهار سناریو مدیریت یکپارچه و جامع‌نگر منابع آبی، پایش یکسویه منابع در برابر راهبرد تعامل و همگرایی، مهار و پایش منابع آبی و تنش و منازعه طراحی شد.

و نیز بر اساس مطالعه انجام شده میتوان نتیجه گرفت که دیپلماسی آب توان بالقوه درگیری و خشونت یا برعکس، همکاری و مدیریت بر سر منابع آب‌های مرزی و فرامرزی است که جهت استفاده بهینه از آبهای مرزی با تکیه بر امنیت ملی، امنیت غذایی، رفاه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و برقراری ارتباطات هدفمند و افزایش بهره‌وری از منابع مشترک بین کشورهای دارای حوضه آبریز مشترک مورد توجه قرار گرفته و از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. با توجه به بررسی وضعیت موجود این نتیجه مشاهده می‌گردد که دیپلماسی آب در ایران دچار نقصان بوده و از این حیث کشور صدمات جبران‌ناپذیری را تجربه کرده است. میتوان گفت که دریاچه هامون و مشکلات آب شرق کشور نمونه بارز این امر است.

منابع

- اسلامی، روح‌اله؛ سرحدی، رضا و مهدی فیضی (۱۳۹۸). راهبردهای دیپلماسی تأمین حقبه رودخانه هیرمند، پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۸، شماره ۳۰ (پیاپی ۶۰).
- ارشدی، محمد (۱۳۹۴). آب و توسعه از منظر حکمرانی، تهران، اندیشکده تدبیر آب ایران.
- اعظمی، هادی؛ مشایخی، محرم؛ نسیمی، زهرا و فرشید روزبه (۲۰۱۸). جایگاه دیپلماسی آب در مناسبات هیدروپلیتیک شمال شرق ایران - مطالعه موردی: حوضه ی آبی هریرود، همایش دیپلماسی آب و فرصتهای هیدروپلیتیک غرب آسیا.
- بای، یارمحمد (۱۳۸۴). هیدروپلیتیک رودهای مرزی، انتشارات مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، تهران.
- پاک‌نژاد متکی، حمیدرضا و عزت‌اله عزتی (۱۳۹۰). هیدروپلیتیک رودخانه مرزی اترک و تأثیر آن بر روابط ایران و ترکمنستان، چشم‌انداز جغرافیایی (مطالعات انسانی)، سال ششم، شماره ۱۴.
- پیشگاهی فرد، زهرا و کمال رنجبری (۱۳۹۹). تحلیل ژئوپلیتیک روابط ایران و ترکمنستان با تأکید بر دیپلماسی آب و انتقال انرژی، مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۱۳، شماره ۲، صص ۴۱۷-۳۹۱.
- ربیعی، حسین (۱۳۹۶). رودخانه های مرزی، تنگنای جغرافیایی و راه حل های دیپلماتیک، مقالات همایش دیپلماسی آب و فرصت‌های هیدروپلیتیک غرب آسیا، ۸ و ۹ اسفند ماه ۱۳۹۶، تهران، دانشگاه خوارزمی.
- چیت ساز، محسن (۱۳۸۶). آب و امنیت بین المللی. "پژوهشنامه مطالعات توسعه پایدار، شماره اول، تهران، اندیشه برتر پویا، ص ۳۷.
- حکمت آرا، حامد؛ دهشیری، محمدرضا (۱۳۹۷). دیپلماسی آب ایران در قبال همسایگان، دوره ششم، شماره ۴.
- قریشی، سیده زهرا (۱۳۹۸). نقش قدرت در دیپلماسی آب، فصلنامه تحقیقات منابع آب ایران، سال پانزدهم، شماره ۲، صص ۲۶۴-۲۴۲.
- کاویانی راد، مراد (۱۳۹۹). هیدروپلیتیک سویه ها و رویکردها، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران.

عراقچی، سیدعباس (۱۳۹۳). دیپلماسی آب، از منازعه تا همکاری، فصلنامه سیاست جهانی، دوره سوم، شماره ۴، صص ۹۱-۱۱۹.

عراقچی، سیدعباس و مریم حجازی (۱۳۹۵). دیپلماسی آبهای فرامرزی و نظام بین الملل: درسهایی برای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران.

محمودی، سیدعلی، حکمت آرا، حامد (۱۳۹۸)، دیپلماسی آب و اختلاف های آبی در منطقه آسیای مرکزی، نشریه مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۱۲ شماره ۱، ۱۳۹۸.

متقی، افشین و همکاران (۱۳۹۸). واکاوی و آسیب شناسی مدیریت منابع آب در ایران (نمونه پژوهشی: استان زنجان)، فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای، سال نهم، شماره ۴.

مختاری هشی، حسین (۱۳۹۲). هیدروپلیتیک ایران؛ جغرافیای بحران آب در افق سال ۱۴۰۰. فصلنامه ژئوپلیتیک شماره ۹.